

LUBLIN

DZIEDZICTWO KULTUROWE

LUBLIN - POMNIK HISTORII

Historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny Lublina został uznany za Pomnik Historii 25 kwietnia 2007 roku na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Ten zaszczytny tytuł nosi 10 historycznych miast Polski: Chelmo, Gdańsk, Kazimierz Dolny, Kraków, Poznań, Toruń, Warszawa, Wrocław, Zamość oraz Lublin. Pomnik Historii obejmujący swymi granicami Wzgórze Zamkowe, Wzgórze Staromiejskie oraz część Krakowskiego Przedmieścia wyznacza najwłaściwszy obszar historycznego miasta, bogaty w materialne i niematerialne przekazy przeszłości. Na terenie Pomnika znajduje się około 300 zabytków architektury z różnych epok: świątynie, kamienne, zabytki architektury obronnej oraz budynki użyteczności publicznej. Lublin jako Pomnik Historii jest jednym ze znaków tożsamości i pamięci narodowej,

a zarazem miejscem ważnym dla wielu społeczności niegdyś i dzisiaj zamieszkujących Lublin. Na terenie Pomnika miały miejsce wydarzenia o skali europejskiej takie jak: Unia Lubelska i hołd księcia pruskiego Albrechta Fryderyka. W XV i XVI wieku miasto było liczącym się ośrodkiem handlu, gdzie odbywały się znane jarmarki. Od 1578 roku Lublin był siedzibą Trybunału Koronnego – najwyższego sądu Rzeczypospolitej. Lublin stanowi unikalny zespół zabytków pochodzących z różnych epok historycznych, wpisanych w urozmaicony krajobraz wzgórz i dolin Wyżyny Lubelskiej.

Lublin stał się jednym z pierwszych depozytariuszy Znak Europejskiego Dziedzictwa (European Heritage Label), który nadano trzem zabytkom związanym z podpiśnięciem unii polsko-litewskiej w 1569 roku: Kaplicą Świętej Trójcy na Zamku, kościołem i klasztorom Dominikanów na Starym Mieście oraz pomnikiem Unii Lubelskiej.

This publication is financed by the CENTRAL EUROPE Programme under the European Regional Development Fund (ERDF)

ROZWÓJ PRZESTRZENNY LUBLINA

Zarys historycznego rozwoju miasta

Współczesny Lublin zajmuje powierzchnię 147,5 km², na którą składają się tereny historycznego miasta Lublin i sąsiadujących z nim w przeszłości wsi: Bronowice, Tatar, Dziesiątek, Zemborzyc, Wrotkowa, Stawina, Czechowa, Rudnika, Trzesniowa, Jakubowic Murowanych.

Nazwa Lublin po raz pierwszy pojawiła się w 1224 r. (wcześniej, w roku 1198, w formie Lubelina). Badania archeologiczne dowodzą, że najstarsze ślady obecności człowieka na terenach, na których rozwinął się Lublin, pochodzą sprzed ok. 10 000 l. p. Chr. Początek ciągłego osadnictwa na tym obszarze, w postaci osad otwartych bez grodu, wiązać należy z okresem od VI do VII w. po Chr.

Najnowsze badania umiejscawiają gród doby plemiennych w okresie pomiędzy VIII a X w., w obrębie Wzgórza Staromiejskiego. Pierwotny gród okresu państwowego powstał w 2 poł. X w. na terenie **Wzgórza Grodzkiego** zastępując funkcjonalnie i symbolicznie plemienny gród na Wzgórzu Staromiejskim. Towarzyszył mu szereg osad otwartych.

Około połowy XII w., w wyniku przemian administracyjno-politycznych księstwa sandomierskiego, w którym znajdował się Lublin, doszło do przesunięcia centrum grodowego ze Wzgórza Grodzkiego na **Wzgórze Zamkowe**. Co najmniej od roku 1224, gród na Wzgórzu Zamkowym był siedzibą kasztelana lubelskiego a teren **Wzgórza Staromiejskiego** przyjął funkcję podgrodzia. W nim, ok. końca XII w., usytuowano siedzibę archidjaka lubelskiego, o którym pierwsza wzmianka pochodzi z 1198 r. Prawdopodobnie z jego osobą należy wiązać kościół p.w. Krzyża Świętego, który Jan Długosz wzmiankował jako budowę poprzedzającą świątynię Dominikanów, przybyłych do Lublina w poł. XIII w. W tym czasie, od ponad stulecia, istniał na Wzgórzu Staromiejskim cmentarz.

Obok wzgórz: Staromiejskiego, Zamkowego i Grodzkiego istnym miejscem dla kształtowania się lubelskiego ośrodka osadniczego było od VI w. **Wzgórze Czwartek**. Wykształciła się tutaj niewielka osada, która na przełomie X i XI w. przyjęła nową rolniczo-rzemieślniczą funkcję. Najprawdopodobniej przed drugą połową XII w. lub nieco później, zaczął tu funkcjonować cotygodniowy targ w czwartki, od czego pochodzi nazwa wzgórz. W obrębie czwartkowskiej osady targowej mógł funkcjonować kościół, prawdopodobnie p.w. św. Mikołaja. Istniejąca tu dziś świątynia datowana jest na poł. XVI w.

XIII i początek XIV wieku

Okres XIII i początków XIV w., to czas znaczących przemian Lublina. Dokonywały się one pomimo zagrożeń, m.in. w postaci najazdów Rusinów, Litwinów i Mongołów. W tym czasie na Wzgórzu Staromiejskim został zapoczątkowany i przeprowadzony proces **lokacji nowej osady na prawie niemieckim**. Proces lokacji przebiegał etapowo. Pierwszy etap dokonał się pod koniec 2 poł. XIII w. i związany był z osobą księcia Bolesława Wstydliwego (1226-1279) lub księcia Leszka Czarnego (1244-1288). Nie zachował się żaden pisany dokument lokacyjny z tego okresu. Lokacja nadała nową formę przestrzenną części dawnego suburbium (podgrodzia) i objęła pasmowo teren wzdłuż istniejącej do dzisiaj **ulicy Grodzkiej**. Cechami charakterystycznymi tej przestrzeni były: wydłużony plac targowy (środkowa część ul. Grodzkiej), sąsiadujący z nim od wschodu plac przeznaczony pod kościół, adaptujący istniejący już cmentarz z przełomu X i XI w. oraz szereg ok. 45-50, wąskich, około 9-metro-wych, działek o zbliżonej powierzchni. W centrum założenia stanął **kościół p.w. św. Michała Archanioła**, pierwszy kościół parafialny miasta lokacyjnego (rozebrany w 1856 r.). Na południowy-zachód od osady lokacyjnej nadal funkcjonowała nieprzekształcona część podgrodzia.

W 1317 r., 15 sierpnia, książę Władysław Łokietek (1266-1333) sprzedał wójtostwo w Lublinie Maciejowi z Opatowca, opierając ustrój miasta na innej redakcji prawa niemieckiego, tzw. **prawie magdeburskim**. Uważa się ten dokument za potwierdzający drugą, pełną, fazę lokacji Lublina. Przestrzennie znalazła ona swój wyraz w terenie położonym na południowy-zachód od starszego osiedla rozciągniętego wzdłuż ulicy Grodzkiej. Cechami charakterystycznymi tej przestrzeni były: trapezowaty plac rynkowy i sieć ulic dostosowana do uwarunkowań terenowych i zastanego, wcześniejszego zagospodarowania. Stąd charakterystyczny półkolisty promieniasty plan ulic i dostosowane do niego rozplanowanie bloków zabudowy wypełnionych szerszymi (ok. 14,5 m) działkami. Początkowo granice miejskiego centrum osadniczego wytyczały wały ziemno-drewniane. Po najeździe mongolskim w 1341 r., za sprawą króla Kazimierza Wielkiego, miasto otoczone zostało murami z **dwoma bramami: Krakowską i Grodzką**, rozbudowano usytuowany w obrębie murów miejskich **zespół klasztoru dominikanów**.

Kazimierz Wielki dokonał także przebudowy grodu na Wzgórzu Zamkowym wznosząc na jego miejscu murowany zamek. Król zachował, powstał w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV w., istniejąca do dziś wieżę główną (nazywaną donżonem), włączoną m.in. z osobą księcia Bolesława Wstydliwego, a także wznosił kaplicę zamkową p.w. Trójcy Św., kontynuującą tradycję kaplicy grodowej wzmiankowanej w 1326 r.

Na lokacyjny Lublin składało się centrum osadnicze na wzgórzu Staromiejskim oraz tereny uosadnienia rolnego (pola, ogrody i nieużytki liczące nie mniej niż sto łanów frankońskich – ok. 25 km²), stanowiące gospodarcze zaplecze miasta, rozciągające się na zachód i północ od miasta. Tereny te stały się obszarem rozwoju miasta na następne stulecia.

XIV i XV wiek

Kolejne stulecia to w historii miasta czas rozwoju i zdobywania znaczenia. Od 1474 r. Lublin stał się **stolicą województwa lubelskiego**. Zabudowa miasta, co najmniej do połowy w. XV, była drewniana lub murywano-drewniana. Jedynie nieliczne obiekty, jak: kościół farmy, świątynia dominikanów, czy wzniesiony w l. 1409-1419 ratusz, były budowlami w pełni murowanymi. Miasto trawione było licznymi pożarami, m.in. w latach 1447 i 1491. Zapewne w efekcie takich zdarzeń, już w drugiej połowie w. XV, w Lublinie obywatelami zaczęła dominować zabudowa murowana. Zawarta w 1386 r. **unia polsko-litewska** spowodowała wzrost znaczenia Lublina, czyniąc go centralnym ośrodkiem na pograniczu Litwy, Rusi i Polski. Mieszkańcy lubelscy uzyskali prawo wolnego handlu na Litwie a w Lublinie odbywały się częste zjazdy polsko-litewskie.

Przywileje handlowe, jakie otrzymali mieszkańcy z Lublina, m.in. w r. 1392 i 1448, związane z **ustanowieniem tu czterech jarmarków w roku**, usytuowanie na szlaku handlowym między Wschodem a Zachodem Europy, funkcjonowanie na drodze z Krakowa do Wilna, czyniły miasto atrakcyjnym dla przybyszów. Wraz z osiedlającymi się w Lublinie przedstawicielami różnych narodowości, około połowy XV w., w Lublinie pojawili się również **Żydzi** osadzeni pod Wzgórzem Zamkowym w obrębie lub w sąsiedztwie, istniejącej tu osady obsługującej zamek, zwanej Podzamczem.

Napływ przybyszów wpłynął na rozwój przedmieścia Lublina, w szczególności **przedmieścia zachodniego, zwanego Krakowskim**. W jego obrębie zostały usytuowane nowe fundacje kościołów i instytucji miejskich: **kościół Matki Bożej Zwycięskiej** wraz z klasztorzem brydkiowskim (votum króla Władysława Jagiełły za zwycięstwo pod Grunwaldem), szpital i **kościół Świętego Ducha** oraz kościół i klasztor bernardynów. Cechą charakterystyczną tego obszaru było w tym czasie zagospodarowanie nieregularne i rozproszone. W obrębie przedmieścia, na terenach głównie rolniczych, ulokowane były również funkcje o charakterze produkcyjnym, co wynikało z potrzeby wykorzystania energii wody. W dolinach Czechówki i Bystrzycy ulokowane były młyny królewskie i wójtowskie, a w bezpośrednim sąsiedztwie rzek

broary i słodownie. Tutaj także znajdowało się szereg stawów z największym, tzw. **Wielkim Stawem Królewskim**.

XVI wiek

Szesnastowieczna struktura własnościowa gruntów wywarła istotny wpływ na sposób formowania i rozwoju miasta, a zwłaszcza jego przedmieść, w obrębie których zaczęły powstawać **jurdyki** – obszary wyłączone spod prawa miejskiego. Po pożarach (1515, 1575), następowy zmiany architektoniczne ale w murach miasto zachowało swój średniowieczny plan. Kłęska pożaru z r. 1515 doprowadziła do potrzeby podniesienia poziomu rynku o ponad 1 m. Dopelniano istniejącą zabudowę wokół rynku wykształcając typ **kamienicy szerokofrontowej**. W dekoracjach lubelskich kamienicy pojawiły się **elementy gotycko-renesansowe i renesansowe**, a od ostatniej ćw. XVI w. późnorenesansowe.

Po 1515 r., w miejscu spalonego gotyckiego ratusza, wzniesiono nowy, **renesansowy gmach z wieżą** – symbolem władzy. Znaczenie rady miejskiej w Lublinie wzrosło po wykupieniu przez nią wójtostwa lubelskiego w r. 1504 i fakt ten mógł wpłynąć na kształt nowego budynku ratusza, podkreślającego znaczącą rolę patrycjatu. Po pożarze w r. 1557 na wysokości dzisiejszych ulic Staszica i Kapucyńskiej wytyczono pierwszą nową linię ziemno-drewnianych umocnień opartą dwoma skrajnie usytuowanymi szczytami o doliny Czechówki i Bystrzycy. Jeden z nich uwzględniał istniejący zespół klasztoru brydkiów, w drugim w latach 40. XVII w. ulokowany został **zespół klasztoru karmelitanek bosych**. Nowe działy pod zabudowę wytyczono wzdłuż ulicy Krakowskiej Przedmieście, na odcinku od Bramy Krakowskiej do nowej linii umocnień, pomiędzy obecnymi ulicami Zieloną i Narutowicza. Od strony południowej przy murach miejskich od 1586 r. zaczęło wznosić barokowe kościoły jezuitów (obecna archikatedra). Poziędy Wzgórz Staromiejskiego, pod Zamkiem rozwijała się osada podzamecka, skupiająca **zarówno ludność chrześcijańską, jak i żydowską**. Około 1565 r. Podzamcze uzyskało prawo magdeburskie. W obszarze zamkniętym przez Żydów, od około poł. XVI w. wzniesione zostały synagoga, szkoła, szpital, jatki i rzeźnia.

Koniec XV i XVI w. to okres nazywany „**złotym wiekiem**” Lublina. Miasto w tym czasie odgrywało ważną rolę w życiu politycznym. Odbywały się tu sejmiki ziemni lubelskiej, a także sejmiki koronne. W 1578 r. Złokalizowano w Lublinie **Trybunał Koronny** – najwyższy sąd apelacyjny dla szlachty z terenów Małopolski, co wpłynęło na kształt miasta, a zwłaszcza jego przedmieść. Życie miasta wypełniał rytm międzynarodowych jarmarków. Lublin pozostawał w nurcie handlu

między Wschodem i Zachodem kontynentu, jednocześnie korzystając z kierunków handlu południowego, gdzie konkurował z Lwowem i północnego, ku Bałtykowi przez Gdańsk. Miasto było również **ośrodkiem życia kulturalnego Rzeczypospolitej**. W Lublinie rozwinął się intensywnie ruch reformacyjny. Aktywnie działali tu kalwini (zbor powstał w 1560 r.) i arianie. Jezuita utworzyli szkołę, która odgrywała istotną rolę w życiu kulturalnym miasta i regionu. Z Lublinem tego okresu związani byli muzycy Jan z Lublina oraz pisarze i poeci: Biernat z Lublina, Jakub Lubelczyk, Jan Kochanowski, Mikołaj Rej, Sebastian Klownik.

XVII i XVIII wiek

W kolejnych dwóch stuleciach miasto w murach nie ulegało zasadniczym przeobrażeniom, chociaż powoli zaczęło podupadać. W coraz gorszym stanie pozostawały mury miejskie, na reparaację których brakowało pieniędzy. W I ćw. XVII w. nastąpiła rozbudowa ziemno-drewnianych umocnień miejskich. Nowa linia wałów, wraz z nową bramą, odsunięta została w kierunku zachodnim o około 200 m. W końcu XVII w. **kolejna linia umocnień miejskich** z szeregiem bastionów ziemno-murowanych usytuowana została jeszcze dalej na zachód, na wysokości dzisiejszej ul. Lipowej.

Lublin siedemnastowieczny przybierał kształt ludnego kompleksu osadniczego, na który składały się miasto w murach oraz przedmieścia z jurydkami i folwarkami. Po 1611 r., na zewnętrznej południowo-zachodniej partii murów miejskich, w konsekwencji budowy jezuitskiego **kościółka p.w. Jana Chrzciciela** dopuszczono do intensywnie zabudowy tzw. Korów. Nowe zagospodarowanie objęło część doliny oddzielającej dotychczas Wzgórze Staromiejskie od **wzgórza zwanego Żmigrodem**. Układ zabudowy zyskał formę pasmowo-ulicową, uformowaną półkoleściami, z wydłużonym placem o charakterze targowym. Na placu (obecna ul. Królewska) usytuowane zostało wyposażenie niezbędne do prowadzenia obrotu towarami sypkimi (wagi, jatki, ławy). Rozwój przedmieść związany był z lokowaniem się w ich obrębie siedzib szlachty i magnatów, przyciąganych do Lublina instytucją Trybunału Koronnego. Cechą charakterystyczną tej zabudowy były wolno stojące dwory usytuowane na sporych działkach, wśród ogrodów. W terenach suburbanicznych rozwijały się wydzielone z gruntów zarządzanych przez miasto tereny (w roku 1660 spośród 100 łanów terenami się tylko 6). Lata wojen około połowy XVII w. zakończyły długi okres rozwoju i świetności Lublina. Przyniosły zarówno straty materialne, jak i straty ludności – głównie na przedmieściach. W 2 poł. XVII w. na przedmieściach, oprócz domów mieszkalnych, powstało szereg budowli sakralnych: reformatów, bonifratrów,

karmelitów trzewickowych. Początek XVIII w. to okres kiedy przez miasto przetaczały się kolejne wydarzenia wojenne, epidemia dżumy a także klęski pożarów. W ciągu 1 połowy tego stulecia pogłębił się regres w handlu. Pomimo tego, dzięki fundacjom możnowładcy wznoszone były kolejne gmachy sakralne: kapucynów i wizytek na Przedmieściu Krakowskim, misjonarzy na Żmigrodzie, czy trynitarzy w mieście w murach. Pod koniec XVIII w. dokonana została rozbórka średniowiecznych murów obronnych.

XIX wiek

W latach 20. XIX w. dokonano przebudowy układu komunikacyjnego miasta w obrębie dawnego przedmieść. Podstawową osnową przebudowanego układu stały się trakty lubartowski, warszawski i zamojski, zbiegające się przed **Bramą Krakowską**. Szczególną rolę w kształtowaniu przekształcanego układu urbanistycznego Lublina odegrał **trakt warszawski** powstały w wyniku regulacji i przedłużenia dotychczasowej ulicy Krakowskie Przedmieście, która stała się osią formowania nowego centrum miasta. Do połowy dziewiętnastego stulecia, na zewnątrz linii średniowiecznych murów miejskich, w oparciu o os. Krakowskie Przedmieście z przedłużeniem w postaci dawnych Korów, wykształcone zostały **nowe place miejskie**: plac przed kościołem jezuitskim, plac przed nowym ratuszem i plac musztry stanowiący początek przyszłego **Placu Litewskiego**. Os. tę od strony zachodniej, już poza linią XVII w. wałów na wysokości ul. Lipowej, dopełnił park miejski zwany **Ogrodem Saskim** założony w roku 1837. Powstał w 1 poł. XIX w. inwestycje przemysłowe nie posiadały skoncentrowanego charakteru. **Manufaktury i drobne zakłady wytwórcze** lokalizowane były w obszarze przedmieść. Intensywny rozwój przemysłu w drugiej połowie XIX w. objął tereny poza obszarem miasta lokacyjnego, przy linii kolejowej, usytuowanej w roku 1877 po prawej stronie Bystrzycy. Jedynie tereny fabryki węg. W. Hessa zlokalizowane zostały w północnej części Lublina, przy nowym trakcie lubartowskim, w znacznej odległości od kolei.

XX wiek

Wiek XX to okres intensywnego rozwoju przestrzennego Lublina. Miasto powiększane było kilkakrotnie, od 1916 roku, gdy włączono doń przemysłowe tereny wokół dworca kolejowego oraz **Wieniawę** i osiągnięto powierzchnię ok. 30 km². W okresie międzywojennym przyłączono do miasta dawną wieś **Dziesiąta**. Podczas II wojny światowej, po wywiezieniu i wymordowaniu ludności żydowskiej, zburzone zostały przez Niemców Podzamcze i Wieniawa. Po wojnie miasto rozrosło się i osiągnęło w 1989 roku aktualną powierzchnię ok. 147,5 km². Przyłączone tereny historycznych wsi zostały zabudowane nowymi osiedlami mieszkaniowymi.

